

Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok

Szerkesztette Boka László

Budapest: MMA Kiadó, 2023, 544 l.

SZÉCHENYI Ágnes

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, Modern Magyar Irodalmi Osztály, ny. tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0008-6157-6923

Elkoptott a „hiánypótló” jelző, mert túlhasználtuk. S ha így van – és ezt készségesen beismerjük –, vajon mit mondjunk a Boka László szerkesztette igen hasznos, útmutató kötetre, amely a transzilvanizmus, azaz a különböző *szellemi autonómiaformák* fogalmának a történeti metamorfózisokra is visszatekintő kortárs értelmezéseit mutatja be. Igen széles spektrumot átfogó, nagy és tudatossággal szerkesztett kötet, mint ezt bizonyítani fogjuk.

A transzilvanizmus fogalmát sokszor sokféleképpen használták. Egyszerre Erdély irodalmi és politikai autonómiájáról van szó, s a kettő összefüggése, olykor ellentétes dinamikája nem könnyíti meg a tisztázást. Nem szűkölködünk eddig sem „nyersanyagban”, tanulmányokban, újságcikkekben, éppen ellenkezőleg. Olyan szélesre tárult a transzilván mozgalom, gondolat értelmezési tartománya, hogy most a hiánypótlás szinte *redukciós* művelet: a célja, hogy áttekin-tést, rendszert teremtsen a jelentések és a fogalomhasználat rengetegében. A laikus olvasó alighanem csak azt tudja a fogalomról, amit – többek között – a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* ad közre róla. Itt az olvasható, hogy a transzilvanizmus „az elszakított Erdély magyar, szabadel-vű hagyományait őrző, az együtt élő népek közeledését, megértését elősegíteni, a világnézeti türelmet és megegyezést kívánó »erdélyi gondolat«”.¹ Ez a szűk értelmezés szoros időhatárok közé szorítja a fogalmat, és az 1928 és 1944 között megjelent *Erdélyi Helikon* folyóirathoz köti. A meghatározás közkeletű leegyszerűsítés. A *Helikon* két évvel korábban megalakult szabad munkaközössége ugyanis nem képviselt egységes eszme- és stílusáramlatot, mégis – Kuncz Aladár jellemzése szerint – Erdélynek majdnem valamennyi szépíróját, ha nem is egy irodalmi irányban, de egy közös programban és szellemben egyesítette az 1920-as főhatalomváltás után.

A tanulmányok – kettő kivételével – e kötet számára készültek. A könyv időrendileg első tanulmányának szerzője, Balázs Mihály a középkorra és a kora újkor időszakára összpontosító *Magyar művelődéstörténeti lexikon* címszavát idézi, azt a definíciót, amely szerint a transzilvanizmus „Erdély önálló államiságának gondolata”. Azt mutatja be igen alaposan, hogy a fogalom nem hirtelen, nem a semmiből bukkant föl a 20. században, s korábbi is, mint a békeszerződés,

1 Kőszeghy Péter, főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, 14 köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 12:132–135.

noha a modern transzilvanizmus 20-as évek második felében kiformalódott változata nagyrészt Kós Károlynak Erdélyről írott kultúrtörténeti vázlatára alapulva tért vissza. Kós Károly 1929-es nagyobb terjedelmű dolgozata kettős célú. Amit mindenki értett az adott pillanatban, az nyilvánvalóan a főhatalomváltás nyomán fontossá lett identitáskeresés. Balázs Mihály hozzászámol a keletkezéstörténethez még egy inspiráló forrást, Szekfű Gyulának az éppen ekkor megjelenő Bethlen Gábor-monográfiáját.² A két szerző, Kós Károly (aki egyértelművé tette, hogy nem mesetersége a „históriaírás”) és Szekfű Gyula (aki a 20-as évek végére már szakmai és politikai tekintélyének csúcsára érkezett) kulturált hangnemben folytatott súlyos nézetkülönbségeket sem titkoló vitát a *Helikon*-ban. (A transzilvanizmus kifejezést a hivatásos történész kerülte, nem használta.) Miután a recenzens nem ennek a szakterületnek képviselője, de rengeteget tanult Balázs Mihály világos gondolatvezetéséből, most csak a tanulmány konklúzióját ismerteti. Azért is, mert ez visz minket tovább a fogalom életének időegyesítésére. Balázs észrevesz Kós Károlynál néhány erős túlzást – például az erdélyi népek közös karakterének misztifikálását és visszavetítését a minél távolabbi múltba –, azt tartja kiemelendőnek, hogy abban nem tévedett a sok területen laikusnak számító erdélyi polihisztor, „amikor a transzilvanizmust nem volt hajlandó egyszerűen a sérelmeket rekompenzálandó modern csinálmánynak tekinteni”. (100.)

A következő, mintegy százoldalas tanulmány szerzője, K. Lengyel Zsolt Kós Károly és Reményik Sándor erdélyiségét hasonlítja össze. A *Szabálytalan párhuzamok* című írás az 1911 és 1941 közötti három évtizedet dolgozza fel igen alaposan. K. Lengyel „bevezeti” az ótranszilvanizmus fogalmát, ami a nagymagyar politikai nemzetkép erdélyi relációja, a magyar nacionalizmus egyik imperatívusza, amely azt állította, hogy „a magyar nemzeti kultúra vezetése” megkérdőjelezhetetlen, és nyomatékosan szólította fel a „»transsylvania natio«-ban az együttélő” nem magyar lakosságot, hogy törekedjenek az „egységes szabad nemzet kifejlődésére”. (103.) Ez az erdélyiség – mint K. Lengyel Zsolt írja – a polgáriasított hungarus-eszme egyik utolsó koncepcionális lenyomata volt, és az 1910-es években súlyos önellentmondásba került. A hungarus-tudatot – tudjuk jól például Miskolczy Ambrustól³ – nehéz beilleszteni a nemzeti látószögek által meghatározott történeti elbeszélésekbe. Ez a speciális, a királyság alatti összetartozáson alapuló identitásforma meg is szűnt a 18. századdal, „felváltotta” az új korszakos ideológia, a nacionalizmus. K. Lengyel Zsolt az ótranszilvanizmust illetően az olvasót Kós Károly Benkő Samu által sajtó alá rendezett *Életrajzához* utalja, s átvált a transzilvanizmus legkorábbi sajtótermékének, az 1912-ben Kós Károly által újraindított, mindössze tizenkét számot megért *Kalotaszeg* című képes hetilap nézeteinek felidézésére. Kós hetilapja nyíltan politizált, felszólalt Budapest Erdéllyel szemben tanúsított érzéketlensége és érdektelensége ellen. A recenzió keretei szűkre szabottak ahhoz, hogy megítéljük, a fővárosellenesség miként illeszkedik a Budapest-ellenesség más tendenciáihoz, de az ótranszilvanizmus, olvasatunkban, a nacionalizmus egyik hajtása. Ekkor még Kós Károly is azt mondta, hogy

az oláh társadalom annyira természetes ellenségünk, hogy ezt sem szép szóval, sem erőszakkal a magunk részére nyerni nem tudhatjuk. Amit állam és társadalom erre a célra

2 SZEKFŰ Gyula, *Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány* (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1929).

3 MISKOLCZY Ambrus, „A »hungarus-tudat« a polgári-nemzeti átalakulás sodrában”, *Magyar Kisebbség* 17, 3–4. sz. (2012): 163–204, 163.

áldoz, az teljesen haszontalan munka és erőpocsékolás. Az erdélyi oláh a maga jószántából magyarrá nem lesz soha.⁴

Kós regionális öntudatát, írja K. Lengyel, 1912 táján kezdi tágítani. Ady hívéül és pártfogójául szegődik, erőteljesen hivatkozik az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című írására, emellett „védeni” akarja az erdélyiséget és főként nem a magyar nemzetről való leválás jegyében, mert még 1918–1919-ben is bízott benne, hogy Erdélyt nem csatolják el Magyarországtól.

1914 szeptemberében Reményik egy levelében azt írja: „[m]i sok függ hát ettől az ocsmány és embertelen világháborútól?! Én nem érzek most sem valami közösséget semmilyen állami közösséggel, és nagyon nehezemre esik osztrák–magyar hazafinak lenni.” (116.) A világháború végével Reményik megkettőzi önmagát, és a beszédes Végvári álneven kezd el verseket publikálni, hol nyomtatásban, hol pedig kéziratokban terjesztve azokat. A repatriálótak értetlenül, de dacos keserőséggel búcsúztatja, megfogadva, hogy márpedig ő marad, és „örlő szű” lesz az „idegen fában”. Szebbnél szebb, erősnél erősebb átkozódó költői képekben fogalmaz, például így: „Leszek az alj a felhajtott kupában, / Az idegen vérben leszek a méreg, / Miazma, láz, lappangó rút fereg, / De itthon maradok!”

Kós hamarabb talált magára, mint Reményik. K. Lengyel Zsolt szerint 1920 végén Kós már megértette, hogy útelágazás előtt áll Erdély és ő maga is. Ideológusként arról kellett döntenie, hogy „továbbra is passzívan ellenezze Nagy-Románia létrejöttét, avagy aktívan próbáljon az új államjogi helyzet kényszeréből magyar nemzeti hasznot csiholni. A második utat választotta.” (121.) Az olykor egymásnak ellentmondó, de mégis egy új irányba tartó publicisztikák végigolvasása lebilincselő utazást kínál. Az is, ahogyan ez ellen az új magatartás ellen Reményik zsigerileg tiltakozik. A megszülető transzilvanista irányzatot kezdetben a költő a magyar nemzeten belüli elkülönülés elvtelen szándékával vádolta:

[m]i politikailag leszakadtunk a magyar állam testéről, de senki sem akadályozhat abban, hogy kulturális tekintetben ma is a magyarság egyeteméhez tartozónak valljuk magunkat. Ezt véssé jól eszébe mindenki, aki transzylvanizmusról prédikál! Mert az nem jelenthet kulturális szeparatizmust a magyarság egyetemétől, csak egy árnyalatot jelenthet a magyar lélek csodálatos színgazdagságában. (125.)

Kitart amellett, hogy a „idegen népek” kulturális tekintetben közelebb állnának hozzájuk, mint az alföldi vagy éppen felvidéki magyarok. Erre Kós is reagált. Nem közvetlenül ezekre a szavakra, hanem az attitűdre. Megfogalmazza az erdélyi magyarság követelményeit: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániában: *mi a magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*” (126.) Alkura képes aktív reálpolitikusnak mutatkozik tehát. Kós Károly, akit a transzilvanizmus atyjának tekintettek, nem volt hajlandó feladni az erdélyiséget, de három kultúra – a magyar, a román és a szász – lehetséges együttélésének hitét sem.

Kós és Reményik viszonya ekkor rendezetlen volt. 1924-ben írt Kós Reményiknek (mai tudásunk szerint először) levelet, magázódva, maguk közé hívta a költőt, jelezve, hogy szükségük

4 Kós Károly, „Levél a balázsfalvi gyűlésről”, *Budapesti Hírlap*, 1911. szept. 6., 5.

van rá a „belülről, alulról felépíteni Erdélyt” munkában. Sor kerül ezek után még a világnézet-i baloldallal való vitára; előkerül a Jászihoz és az októbrista szellemhez való meglehetősen kritikus viszony; majd az, hogy hogyan lesz Reményik a *Pásztortűz* meghatározó szerkesztője és szerzője; hogyan népszerűsítette – Ravasz Lászlóra hivatkozva – a *feladatmagyarság* elképzelését; valamint az individualista és kollektivisták szemlélet, az osztályöntudat és a nemzeti öntudat vitája, amely szintén kétoldalú belátást és kölcsönös engedményeket követel. De maradt, ami volt, szorongásosan aggódó. Minden elmozdulása ellenére többen voltak, akik Reményikről mint nemzeti konzervatívról emlékeztek meg még halálakor is. Reményik, mint tudjuk, tragikus sorsú lírikus volt. Az 1920-as békediktátum nyomán súlyos depresszióba esett, s ennek következtében vált morfinistává. Ezt az állapotot a korban mesterséges eszméletvesztéssel járó inzulinsokkal kezelték, ma már tudjuk, lényegében tudatlan kezdetlegességgel, s egy ilyen körházi beavatkozáskor veszítette életét 1941-ben. A legszebb nekrológok egyikét a tőle világnézetileg igen távol álló Molter Károly írta. „Ott élhet csak ilyen költő, ahol szükség van prófétákra. S Reményik, mint minden próféta, fölfokozott ember, biblikus túlzás, melynek külön erdélyi szépsége, hogy népünk méltóságos szenvedésében nem lett Übermensch, hanem emberibb ember.” (198.) Kós Károly maradt, aki volt, azonosult Erdély „különvalóságának” tételével, de úgy, hogy egyaránt képviselte a három nemzet összefogásának elvét.

Érdekesen „ellenpontozza” a tanulmányt Boka Lászlónak, a kötet szerkesztőjének Kuncz Aladár-ról szóló tanulmánya. Az *Erdélyiség-koncepciók mint híd-szerkezetek és szellemi autonómiaformák* cím akár az egész kötet alcíme is lehetne. Kuncz Aladár jóval ismertebb szerző, köszönhető ez szövegei új, remek kiadásának – Filep Tamás Gusztáv, Boka László, Juhász Andrea, Rózsa-falvi Zsuzsa, Varga Ágnes és a már eltávozott Jeney Éva munkájának – de sokat tett érte a róla szóló első monográfia szerzője, Pomogáts Béla is.⁵

Az itt felvázolt Kuncz Aladár-portré irodalom-szociológiailag is kiegészíti az első két tanulmányt: amennyire más volt Kuncz Aladár háttére, úgy annyira más lett transzilvanizmusa is. Kapcsolatrendszere – melyet többek között a fővárosban töltött hosszú évekből, a budapesti egyetemről és az Eötvös Collegiumból hozott, illetve többszöri párizsi időzése, a tanulmányi utak – az előző tanulmányokban érintett szerzőktől eltérő. Irodalmi szemhatára is nyitottabb. Szemlézi az erdélyi irodalmat, a kismagyar termést és egyúttal a világirodalmat is, külön hangsúllyal a francia, a német, az olasz és az orosz irodalomra, de ideértve a román irodalmat is. Az erdélyiség megmaradása legfontosabb zálogának tartotta a minőségelvet és a kritikai igényességet.

1923-ban Kuncz visszatelepült Erdélybe. Mint Boka László idézi Schöpfung, Kuncz „szerepe a figyelés, a válogatás, tanácsadás, irányítás lett”. (209.) S idézi a szerző Babitsot is, aki amikor Kuncz elszegődött a kolozsvári *Ellenzék*hez, levelében azt írja: „örülök, hogy ezt az ügyet átvette! Fontos dolgot kitűnően fogsz csinálni.” (209.) Nem lényegtelen a két budapesti barát megerősítő, biztató véleménye. Kuncz még a Nagy-Magyarország részét jelentő Kolozsvárott született, a dualizmus kori főváros egyetemén tanult, a megkisebbedett országhoz soha nem lanyhuló természetes kapcsolat fűzte. A szásnak született Kós édesanyja francia-osztrák származású volt (érdekes, hogy ezt a *Transzilvanizmus*-kötetben senki sem említi, holott az egész „ügy” az önazonosság körül forog), Budapesten diplomázott, de nem volt a humán-művészeti szféra tagja. Reményik Sándor tősgyökeresebben erdélyi, csak kis időre hagyta el Erdélyt, bár éppen a világhá-

5 POMOGÁTS BÉLA, *Kuncz Aladár*, Kriterion közelképek (Kolozsvár–Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 2001).

ború után, a még magyar területek megszállásakor. Más tehát Kuncz helyzete, ő egy „harmadik” verziót képvisel. Vele kapcsolatban is fölmerül az „osztályvonal” képviselőjével, a marxista baloldali iránnyal való kapcsolat, ezúttal a Gaál Gábor értetlen kritikájával való szembekerülés során. Gaál egy univerzális eszme szempontját képviselte, s nem tudta, nem akarta elfogadni a helyi korparancsot, az ideológiai semlegességet mint összetartó erőt.

Boka László érdeme – s ez vonatkozik szerkesztői koncepciójára is –, hogy tud újat mondani Kuncz Aladár-ról, illetve a transzilvanizmusról. Említi azt a részben történeti, részben földrajzi, pontosabban geopolitikai sajátosságot, melyet már a kortársak is észrevettek, hogy „az »elszakadt folyók közül« az erdélyi az, amely »valósággal diadalmasan tör ki« e féltett hipotetikus mocsárból, s ez a helyi magyar szellem vitalitását mutatja.” (233.) Ebből a szempontból nagyon érthető, amit a Kádár-kori kultúrpolitika csak vonakodva fogadott el, hogy a *Tiszatáj* című folyóirat (s részben az *Alföld*), azaz az eleve regionális szempontot is képviselő irodalmi folyóiratok miért fordultak elementáris nyitottsággal az erdélyi, romániai magyar irodalmi termés felé.

Szász László tanulmánya, amely Bánffy Miklós „mecénási és nemzetgazdai szerepét” járja körül, szintén szervesen viszi tovább a megkezdett sort. Boka László tanulmányában már feltűnik egy pillanatra Bánffy Miklós, mert Bánffy 1926-os hazatérése Erdélybe komoly háttértámogatást adott Kuncz működésének is. Szász egy remek, minden fontos életrészre kitékintő, ugyanakkor arányos, hagiográfiától mentes monográfiát szentelt a közismerten egyetemes tehetségnek, Bánffynak,⁶ tanulmánya ennek a könyvnek egy metszete. Az erdélyi gróf politikus, író, a budapesti operaház és a Nemzeti Színház korábbi intendánsa, díszlet- és jelmeztervező, akinek nevéhez nem kevesebb fűződik, mint Bartók elutasított darabjainak színrevitele. Igazi transzilvanista volt, Erdély ősi szellemét őrizte méltósággal, ugyanakkor saját korához idomulva, azaz nem szerepként, hanem legsajátabb, egyszerre készen kapott és megszenvedett világnézetként, tradícióként. Csak örülhetünk annak az olvasói reneszánsz-nak, amelyben Bánffyt ma a magyar értelmiségi olvasók részeltetik.

A fogalomtörténet változásának megfelelően a kronologikusan szerkesztett kötet következő hőse Dsida Jenő. A róla szóló tanulmány szerzője a közelmúltban meghalt Láng Gusztáv, akit Dsida monográfusaként ismerünk.⁷ Dsidával egy új nemzedéki élethelyzet jelenik meg. Szatmárnémeti szülőtte volt, kereste a közlési lehetőséget, ami onnan nem ment könnyen, nehezen talált kapcsolatot az erdélyi fórumokkal. Ekként lett Benedek „apó” gyermeklapjának felfedezettje. 1929-ben meghívták a *Helikon* marosvécsi találkozójára, s ekkor tudatosult benne, hogy a „kicsiny erdélyi literatúra kivirágzásáról” úgy tud beszámolni, mint „félig-meddig tudatosan átélt eredményekről.” (283.) Az újabb nemzedéket, önmaga társaságát ekként határozza meg Dsida: „A különbség: az egymásra ütő, egymásra megszólalásig hasonlító apa és fiú közötti örök különbség.” (284.) Láng Gusztáv tanulmányának legfőbb erénye, hogy hátrébb tud lépni az erdélyiségből, hátrébb s egyszersmind egy magaslatra is. Fontos Makkai Sándor-idézettel tágitja az olvasó figyelmének körét, nehogy abszolútnak lássa a transzilvanizmust, ezt a speciálisan erdélyi–magyar irányzatot. 1927-ben elmondott beszédét Makkai 1935-ben jelentette meg írásban. Az „Európa-szerte elszórt sokmilliónyi” kisebbségről beszél, azaz nem szegődik a magyar

6 Szász László, *Bánffy Miklós: Az erdélyi szellem arisztokratája* (Budapest: MMA Kiadó, 2020).

7 LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 2001); illetve LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete* (Szombathely, Savaria University Press, 2022). Ez utóbbi kiadás jelentősen bővített verzió.

„faj”-t ért – a kötet természetesen végig kulturális fogalomként használja a kifejezést – sorscsapás egyedisége mellé, tudja, hogy a kontinens számtalan pontján kerültek és kerülnek a történelmi változásokkal hasonló helyzetbe népek vagy néprészek. A hosszú, itt nem idézett Mak-kai-passzus előkészíti azt, hogy Láng jellemezni tudja Dsida költészetének egyik sajátosságát. Dsida a *Nagycsütörtök* kötetével (1933) ért el a csúcra, s Láng Gusztáv itt a Dsida-féle transzilvanizmus jellemzőjeként a szemérmességet emeli ki, idézve a *Kerülöm a nevedet* (Erdély) című verset is: „... kerülöm a nevedet, / melyet káromkodó kocsisok és / esküdöző kalmárok szájából hallok, // melyben önhitt szónokok dagasztják nagygyá magukat [...] // mely úgy elkopott ércnyelvünkön és / szánon, mint egy ócska köszörűkő / és már-már semmit sem jelent.” (287.) Frázisokat megvető szemlélet ez, s mindvégig kitart a Dsida-lírában, sőt, ha lehet, még erősödik is. Kevéssel halála előtt – Mahatma Ghandi mozgalmát Baktay Ervin könyvében át tanulmányozva – az önámítást, a naiv nacionalizmust, a fellengzős nemzeti összebékülést hirdető eszméket gúnyolja verssoraiban: „De hagyjuk a honmentő, népszakértő / s egyéb csúf irodalmi tetveket, / (ez nem reájuk, a tetvekre sértő!) / kik csattogtatnak nyálas nyelveket / a hatalom talpán s szőnek megértő / »kultúrközeledési« terveket, – / minél többször rúgnak belénk s beléjük, / annál mohóbb nyalóka szenvedélyük.” (*Tarka-barka strófák*) Dsida a hátralévő másfél évében román költőktől is közölt fordításokat. Azt még megérte, hogy a németek lerohanták Ausztriát 1938 márciusában, de azt, ami utána jött, szerencsére már nem. Meglátásunk szerint az ilyen higgadtan gondolkodó költő, esszéista – bármily izzó ragaszkodással is volt a magyarság iránt – ugyanazt írta volna cikke címéül, amit Márai Sándor, amikor a Felvidéket visszacsatolták az anyaországhoz: *Ajándék a végzettől*.

Filep Tamás Gusztáv tanulmánya (*Urbánus transzilvanisták*) már címével is felkelti a „honi” olvasó figyelmét. Számunkra az egykori népi–urbánus vita, annak minden formában való túlélése, újragondolása, az igazságtevés újra fölmerülő kérdése nyomatókat ad a kíváncsiságnak. Valóban voltak a mi fogalmaink szerinti urbánusok Erdélyben a két világháború között? Hogyan alkalmazható az „urbánus” irányzatjelző fogalom a transzilvanizmuson belül? A rövid bevezetőből kiderül, hogy itt másról van szó. Filep megszólja a magyar irodalomtörténet-írást, főképpen a hazait, hogy „olykor felszínes, bináris a szempontrendszere”, és az urbánus is „elsősorban a történelmi »népi–urbánus vitát« implikálja.” Ahogyan a „transzilvanizmusról pedig éppen (szintén elég felszínesen) a népiségben, etnicitásban, archaizmusokban megjelenő autochtonizmusra szokás leginkább asszociálni.” (302.) Később pedig egy másik önkorlátozó szemléletre is felhívja a figyelmet, arra nevezetesen, hogy „[m]aga Erdély mindmáig sokak számára archaizmust, történeti hagyományt, népiséget jelöl, és nemigen tartozik bele a partiumi és bán-sági fejlett – s az első világháború előtt magyarországi viszonylatban legrohamosabban, legdinamikusabban fejlődő – városaink köre: részben már Arad és Szatmárnémeti is, de főképp Temesvár, művészeti vonatkozásban pedig Nagyvárad”. (302.) Kétségtől van igazság ebben a szerzői vádban, nagy veszteség a földrajzi értelemben szélső sáv leszakítása a történelmi Magyarországról, máig nehéz arányosnak, decentralizáltnak nevezni a mai viszonyokat. Visszautasítja a szerző a „pesti viszonyok” átlántálását abban a tekintetben, hogy az urbánus jelző Erdélyben a „zsidó” eufemizmus volt, mint volt némely körökben itthon. Filep fontos megjegyzése, hogy az az 1918–1919-ben megszállt területeken nem volt sem vörös-, sem fehérterror, s ennek következtében is találunk bizonyítékot arra, hogy az októbrista hagyomány bizonyos formában maga is beépült a kezdeti transzilvanizmusba. S arra is van példa, amire a „törzsország

(a »csonka ország«) történetében nincs: „Erdélyben és a Felvidéken előfordulhatott az, hogy konzervatívok, liberálisok és polgári radikálisok egyazon, nemzeti alapon szerveződő ellenzéki pártnak voltak a tagjai”. (304.) A nyolc kisportré mindegyike nyújt tanulságot, muníciónak tovább olvasásra készítenek az erdélyi irodalomban kevésbé jártasakat, és nem utolsósorban fel-sejlenek benne az urbánus transzilvanizmus változatai is.

Vallasek Júlia képviseli a kötetben a sajtótörténeti megközelítést. Tanulmányának címe: *Irodalom hírek közé tördelve*. Ne gondolja az olvasó, hogy valami avítas, leíró sajtótörténeti megközelítést kap. Izgalmasan indít, előveszi Osvát Kálmánnak (Osvát Ernő öccsének) 1928-ban megjelent *Erdélyi lexikonját*, s keresi benne a transzilvanizmus fogalmát. Bár az önálló címszó hiányzik, de a szóalak előfordul többször is. Egyszer az ilyen nevű „armatura- és gépgyár” megnevezéseként, majd egy hasonló nevű bankot (!) jelez, s tudatja a bank alapítóját is. Mindez azt mutatja, hogy túl sokszor csak csupán irodalmi irányzatként tételezzük a transzilvanizmust, holott összetettebb jelenségről van szó. A transzilvanizmus megannyi vetülete „mind egy többségi hatalommal szembeni kisebbségi-közösségi érdekérvényesítés dinamikájában értelmeződik, és nem ritkán szimbolikus állásfoglalásokban, gesztusokban nyilvánul meg.” (349.) A tanulmány kimozdítja a fogalmat az esztétikum közegeiből.

Eddig a kötetben nem szereplő ellenpontot jelenít meg Vallasek, aki idéz egy korabeli, román irodalomtörténész, Ion Chinezu⁸ 1930-ban született doktori disszertációjából is. Ellentétes, azaz román aspektussal itt találkozunk először. Vallasek felhívja a figyelmünket arra, hogy bár jogos a transzilvanizmust irodalmi-publicisztikai vetületében olvasni, az „esztétikai kánont előíró és működtető transzilvanizmust nem célszerű összemosni a politikai ideológiaként működő transzilvanizmussal.” (351.) Mástól is olvashatjuk a kötetben, de Vallasek is említi, hogy többeknél jelen volt „jellegzetesen irodalmi érdekkörű [...] a kisebbségi (regionális) irodalom a priori magasabbrendűségének elve”, mert a kisebbségbe szorultaknak mindig is „óhatatlanul számolnia kellett a provincializmus veszélyével”. (351.) Ezt többféleképpen igyekeztek elkerülni az erdélyi magyar írók. Kuncz Aladár, aki etnocentrikus keretek között maradt ugyan, „de nem a nemzetit, hanem a regionálist vélte az egyetemességhez szorosabban kapcsolódó kategóriának. »A kisebbség csak a politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség«” – idézi őt szerzőnk. (351.) Ilyen értelemben – vonjuk le mi a következtetést – a világirodalom része, bár annak vérkeringésébe való bekerülése ugyanúgy kétséges, mint a magyarországi munkáké.

Milyen „színeket”, identitáskonstruáló jellegzetességeket említ Vallasek Júlia? A régió történelméhez való visszanyúlást, „a szenvedés és a tűrés ethosát”. (353.) A transzilvanizmus alapvonása a „képlékenysége”, s ekként – a kötetben ugyancsak elsőként mondja ki, bár a kötet alcíme már előrevetíti, hogy a fogalmat helyesen többes számban kell használni: *transzivanizmusok* léteznek egymás mellett. Érdekes passzusa tanulmányának, amikor olyan lírai szimbólumokat

8 Ion Chinezu (1894–1966) 1930 és 1932 között ösztöndíjjal a Sorbonne-on tanult. 1935 és 1940 között a leg-rangosabb két világháború közötti erdélyi folyóirat, a *Gând românesc* vezetője volt. Emellett konferenciasorozatot kezdeményezett az „erdélyi energiákról”. Tiszteletbeli tanársegéd volt a kolozsvári román kultúrtörténeti tanszéken, amelyet 1931-ben hoztak létre Octavian Goga számára. 1940-ben, miután a második bécsi döntés Észak-Erdélyt Magyarországnak ítélte, Bukarestbe költözött. Diplomáciai szolgálatba lépett, és a budapesti román nagykövetségre nevezték ki. 1944 vége felé a Margit-hadművelet során Magyarországot megszálló náci német csapatok Chinezut Németországba deportálták. 1945-ben szerencsésen hazatért, és műfordítóként működött, számos magyar alkotást tolmácsolt.

gyűjt egybe (a *kosályi kert*et Bartalától, az *örök természeti rend képeit* Áprilytól és Reményiktől, a *magányos fenyőt* Tompa Lászlótól), amelyek az eszmei szülőföld képét rajzolják ki, de mégis egyetemesek. Bár a transzilvanizmus gondolata kitüntetett helyet jelöl a gondolkodásban, az autonómiaformák között, nem mindig „vegytisztán” jelenik meg. Idézi Pomogáts Bélát, aki nevezetes kötetében a *Jelszó és mithosz*-vita anyagát adta közre,⁹ tizenöt olyan diskurzust említ meg, amelyben különböző hangsúllyal, de megjelenik a transzilvanizmus egy vagy másik értelmezése. A *Jelszó és mithosz*-vitát Szemlér Ferenc kezdeményezte egy magabiztos, kategorikus tétellel, mely szerint a transzilvanizmus, tartalmát tekintve, 1937-re kiürült jelszó volt csak, s valójában mindig is csak jelszóként működött. Vallasek Júlia ellentétele szerint egészen 1990-ig jelen vannak „a helytállásból és szenvedésből értéket kovácsoló magatartás szimbólumai”. (356.) A kötet olvasói, ha már végigtekintettek a tartalomjegyzéken, tudják, hogy Markó Béla a rendszerváltás utáni erélyiségről ír (*Ki beszél még transzilvánul?*), és hogy a kötetben Boka László újraközzeli Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című esszéjét, azaz tudjuk, hogy elérünk a rendszerváltás utáni időkhöz, egészen a máig.

De addig is van olvasnivalónk, új nézőpontot mutat Murádin Jenő remek tanulmánya, amely *Az erdélyi magyar képzőművészet transzilvanista-helikoni korszakát* mutatja be, illetve Patócs Molnár János elemzése, *A transzilvanizmus esélye és vallási vonatkozásai* című tanulmánya. Csak elismeréssel adózhatunk a szerkesztőnek és a két írás szerzőinek, hogy ennyire kaleidoszkópszerűen megsokszorozzák a transzilvanizmus képét.

A máig elévült írások előtt Balázs Imre József tanulmánya járja körül a második világháborút követő időszakot. Munkájának címe: *Transzilvanizmusalakzatok 1945 után*. Balázs Imre József az úgynevezett harmadik Forrás-nemzedékről, a hetvenes–nyolcvanas években megújuló és fordulatot hozó erdélyi irodalomról szerkesztett a közelmúltban fontos könyvet.¹⁰ Itt most mindhárom Forrás-csoport munkásságát felvázolja, kiemelve az őket jellemző irodalmi-poétikai innovációt, s rajzol mögéjük történelmi, (irodalom)politikai kontextust. A korszak egyik – ha nem is teoretikus, de – kitüntetett pozícióban lévő szereplője Szemlér Ferenc. Említettük az imént, hogy a helikoni íróközösség tagjaként 1937-ben tett erősen provokatív, társaival is szembeforduló állítást. Mindezt nem mellesleg a *Helikon* hasábjain tette, ami a lap vitára nyitott szemléletét is igazolja. A háború után Szemlér „újra feltalálta magát” költőként, mégpedig úgy, hogy „az új rendszer híveként”, pártos támogatójaként került a romániai magyar irodalom „nagy öregjeinek” sorába. 1953-ban Állami-díjat kapott, később titkára volt a román írószövetségnek. Világnézetének alakulását, elköteleződésének belső logikáját, kompromisszumait magyarázni itt nincs helyünk. Az új rendszerben munkássága, írói és közéleti stratégiája a két világháború közötti transzilvanizmus és a szocialista Románia értékeivel kompatibilis közös halmaz megtalálása volt. Az irodalompolitikai erőviszonyokat jellemzi, hogy először a *Korunk* költői munkáiból jelenhetett meg egy antológia Méliusz József szerkesztésében (1967), s csak ezután néhány évvel Szemlér válogatásában *Az Erdélyi Helikon költői: 1928–1944* (1973). Senkinek nem róhatom föl, s pláne nem a tanulmány írójának, akinél jobban kevesen ismerik a *Korunk* múltját, de a kötet összképéből több ponton méltánytalanul hátrányos pozícióba került az utóbbi patinás folyóirat.

9 POMOGÁTS Béla, szerk., *Jelszó és mítosz* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003).

10 BALÁZS Imre József, *A harmadik Forrás-nemzedék viszonyhálózatai* (Kolozsvár: Komp-Press, 2022).

1945 után a romániai többségi kultúra és kisebbségi kultúrák közötti viszonyt jól mutatja az intézményes keretek megváltozása. Csakúgy, mint nálunk, megszűnt a magántulajdon, a folyóiratok irodalmi közösségek alapítója az állam lett (természetesen mögöttes pártirányítással), és erőteljesen szovjetizálódott a kultúra és a művelődés. „Kirakatként” – ezt a szót Balázs használja – létrejött a Magyar Autonóm Tartomány (MAT), amely csak tompított, korlátozott formában tudta képviselni az erdélyiség eszméjét, mert a társadalom osztályalapon szerveződő szemlélete vált kötelezővé. Jelzésszerűen ugyan, de fontos adatokat kapunk Magyarország és Románia viszonyának alakulástörténetéről, többek között arról, hogy a 70-es évektől kezdődően a korábbiakhoz mérten erőteljesebb átjárásra volt lehetőség a kultúrák között. Bukaresti központtal és kolozsvári fiókszerkesztéssel 1970-ben jött létre a Kriterion Könyvkiadó. A magyarországi recepció, az erdélyiség iránti figyelem elsősorban a „népnemzeti” oldal kritikusai részéről volt tapasztalható. Ez volt a Sütő- és Kányádi-recepció legitimációs periódusa, Páskándi Géza, aki maga is lektora volt a Kriterionnak, 1974-ben áttelepült, Magyarországon lett megbecsült színpadi szerző, de ő és Székely János történelmi drámái is köthetők egy progresszívebb utótranszilvanista gondolatkörhöz. Sorra jönnek a Forrás-nemzedékek (1961, 1967 és 1979), amelyeket jól választott lírai idézetekkel szemléltet Balázs Imre József. De nemcsak líráról van szó, a harmadik nemzedék kapcsán a teoretikus analízis nyelve is megjelenik, megerősödik (a Bretter-iskola eszszéirői révén), s nem tévedünk, ha örömmel rögzítjük, hogy erőteljessé válik a versengő, plurális értékrend, a regionális, nemzedéki, poétikai és politikai diverzitás. De a sokféleség, a szétágazás nem lúgozza ki az újraértelmezett transzilvanizmusból annak ethoszát.

Markó Béla *Ki beszél még transzilvánul?* című tanulmánya zárja a kötetet. Remek, szellemes cím, s a szerző felkérése is fontos gesztus volt a szerkesztő részéről, hiszen személyében egyszerre szólal meg az író és a politikus. Szereptudata kettős, de egyik nem zavarja a másikat, az irodalomban költőként szólal meg, a politikában nem használja a metaforákat, ott annak szabályai szerint világos és tiszta fogalmakban, racionálisan fejezi ki magát. Annál is fontosabb a kettősség megkülönböztetése, mert esszéjében mindkét énje megszólal, mégpedig egymást nem zavarva, tisztán.

A rendszerváltás Közép-Kelet-Európában majdnem univerzális műszó. Több nemzedék egyszerre kellett, hogy válaszoljon a kihívásokra, és természetes volt, hogy a reakciók szórtaak voltak. Az idősebbek generációja számára begyakorlott volt a társadalmi elvárás, amely szerint az írás feladat. A fiatalabbak viszont látták, hogy onnantól fogva végbemegy egy munkamegosztás, és nem kell feltétlenül metapolitikai hangon megszólalni. Markó Béla Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténeteinek föl, vagy abból kiindulva eszmélt, a *Romániai magyar irodalom: 1945–1970* című 1971-es Kriterion kiadású kézikönyv és a *Száz év kaland: Erdély magyar irodalmáról, 1918–2017* című 2018-as verzió formálta véglegessé tudását. Kántor – írja Markó – a legnagyobb transzilvanista irodalomtörténész volt, Láng Gusztáv pedig arra ébresztette rá, hogy amikor transzilvanizmusról gondolkozunk, irodalomnak és politikának előbb-utóbb találkoznia kell.

A tanulmány elején Markó Béla egy helyütt úgy fogalmaz: „mi, magyarok”. Ez a többes szám első személyű személyes névmás a közösségi tudat továbbélése, olyan fordulat, amelyet „mi”, itthon már kerülni akarunk. A képviselési pozíciót, a mások nevében való megszólalást egyre inkább felváltja a távolságtaróbb és differenciálásra törekvő nyelvi megfogalmazás. Csakhogy Markó úgy használja ezt, hogy gondolatmenetében éppen az előző korszakot jellemzi, a saját nemzeti nyelvhasználat tilalmával megalapozott román homogenizáló törekvéseket, a román nacionalista politikát. Észleli és bemutatja, hogy a rendszerváltás után – tegyük hozzá, hogy

egyébként teljesen azonos sémára, mint itthon – többnyire a humán értelmiségből kerültek ki a politikusok, és átmenetileg nyitottabbak voltak a politikai viták, mint az irodalomban véghez vitt átalakítások, amikor olyan régi intézményeket támasztottak föl, mint az EME (Erdélyi Múzeum Egyesület) és az EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület). A jogutódlás egyben elkobzott javak visszaszerzése is volt, nem egyszerűen a szellemi örökség vállalása. Természetes volt, hogy a folyóiratok neve is változott, amennyiben szükségét érezték. Így lett az *Igaz Szóból Látó*, az *Utunkból Helikon*. Az új nemzedék, Markóé, észlelte és hangfogóval tiltakozni kezdett¹¹ a sztereotípiák, az olyan egydimenziós szimbólumok ellen, mint a „székelyharisnya, a nagybajuszú öregemberek, rokolyás öregasszonyok, nyikorgó szekerek, borzas szénaboglyák”. (451–452.) Az RMDSZ létrejöttékor kompromisszumot kellett kötni: Bukarest lett a szervezett központja, mert pragmatikusan illeszkedni kellett a román politikai élethez, de Kolozsvárott működött az adminisztráció. A cél nem a politikai restauráció, hanem a Nyugatra figyelő modernizáció volt. A célul állított demokratikus rendszerben nem volt ellentmondás az állami hovatartozás és a nemzeti identitás között. 1993-ban Antall Józseffel együtt megállapodtak abban, „hogy a magyar kormány nem avatkozik be az RMDSZ politikájába, de mindenben messzemenően támogatja annak legitim törekvéseit és álláspontját. [...] Magyarország miniszterelnöke és az RMDSZ vezetői egyetértenek abban, hogy a határon túli magyarság ügyét nem szabad pártpolitikai és választási célokra felhasználni.” (463.) Ehhez az 1993-ban írásban rögzített megállapodáshoz képest – írja Markó Béla –

a magyar politikai szótárban Erdélyt a határ mindkét oldalán egyre gyakrabban helyettesíti Székelyföld, ami egyrészt távolról sem ugyanaz, másrészt jelzi, hogy a transzilvanizmust, amely szerves része az együttlétnek és különletnek, általában a multikulturalizmusnak a sajátos dinamikája, kezdjük elfelejteni. (464.)

Ezekkel a súlyos és időszerű mondatokkal fejeződik be a *Transzilvanizmus*-kötet, anélkül, hogy napi viszonyainkat említene, mégis értjük üzenetét.

A könyvhöz csatlakozik egy függelék, két írással. Az első a transzilvanizmus magyarországi monográfiájának, az egyszemélyes intézményt jelentő Pomogáts Bélának 1979-es, az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (1979/1) közölt tanulmánya, *A transzilvánista ideológia*. Tisztelgés ez a három vaskos kötetben dokumentumokat is közlő *Magyar irodalom Erdélyben: Irodalmi dokumentumok* című hatalmas munka szerzője előtt. A másik Cs. Gyimesi Éva 1986-os *Gyöngy és homok* című nagyesszéje, amely akkor nem kerülhetett az olvasók elé, csak 1992-ben a szerző azonos című kötetében jelent meg.

A Boka László szerkesztette *Transzilvanizmusok* kötet megkerülhetetlen sorvezető és erénye, hogy a „fiatalok” szemszögét is megmutatja. Hibája mindössze egy: a névmutató hiánya. A kötetet – nem sokkal megjelenését követően – újra kellett nyomni, mert nagy volt az olvasói érdeklődés iránta. Ha még egy újranyomás, esetleg új kiadás készül, azt feltétlenül ki kell egészíteni a mutatóval.

11 MARKÓ Béla, „A másik Erdély”, in MARKÓ Béla, *Az erdélyi macska: Szépliteratúrai utazások 1978–1994* (Csíkszereda: Pallas – Akadémiai Könyvkiadó, 1999), 124–125.